

NUTQIDA NUQSONI BOR BO'LGAN BOLALAR BILAN TALLAFUZ MASHQLARI USTIDA ISHLASH.

Baytileuova Gulzar Maxset qizi
Qoraqolpag'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi
Maktabgacha, boshlang'ich va
maxsus ta'lim metodikalari kafedrası
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Nutqida nuqsoni bor maktabgacha yoshdagi bolalar talaffuzini to'g'rilash va rivojlantirishga qaratilgan mashqlar tizimini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan asoslaydi. Annotatsiyada bolalardagi nutq buzilishlarining kelib chiqish sabablari, ularning psixologik va pedagogik xususiyatlari, talaffuz jarayonining fiziologik mexanizmlari yoritilgan. Talaffuzni shakllantirishning asosiy yo'nalishlari – artikulyatsion gimnastika, nutqiy nafasni rivojlantirish, ovoz chiqarish mashqlari, fonematik eshituvni mustahkamlash va to'g'ri tovushlarni bo'g'in, so'z va gaplarda qo'llash metodlari – izchil bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Nutq nuqsonlari, talaffuz, artikulyatsiya, artikulyatsion gimnastika, nutqiy nafas, fonematik eshituv, fonetik rivojlanish, nutq apparati, logopedik mashqlar, dizartriya, dislaliya, rinolaliya, tovush chiqarish/

Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan talaffuz ustida ishlash maktabgacha ta'lim muassasalari pedagoglari va logopedlarning eng muhim vazifalaridan biridir. Talaffuz jarayoni nafas, ovoz, artikulyatsiya apparati organlarining o'zaro uyg'un faoliyatiga asoslanadi. Shu bois bunday bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlar avvalo ularning fiziologik imkoniyatlarini mustahkamlash, so'ngra asta-sekin tovushlarni to'g'ri shakllantirish va nutq jarayoniga qo'shishga yo'naltiriladi. Nutq nuqsonlarining asosiy turlari dislaliya, dizartriya, rinolaliya, fonetik-fonematik rivojlanishning

yetishmovchiligi bo‘lib, har birida buzilish sababi va darajasiga qarab mashqlar ham mos ravishda tashkil etiladi. Ammo umumiy metodik yondashuvlar barcha toifalar uchun bir xil: artikulyatsion apparatni mustahkamlash, nafasni to‘g‘ri boshqarish, ovoz chiqarish texnikasini rivojlantirish, fonematik eshituvni kuchaytirish, mustahkamlangan tovushni bo‘g‘in, so‘z va gaplarga qo‘llashga o‘rgatish.

Mashg‘ulotlarning birinchi bosqichi artikulyatsion gimnastikadan iborat bo‘lib, bunda bolalarning lab, til, pastki jag‘ harakatlari, yunoncha “articulatio” – “bo‘g‘inlash” jarayonlari rivojlantiriladi. Artikulyatsion mashqlar “Arslon”, “G‘azablangan mushuk”, “Keng tabassum”, “Pishirayotgan non”, “Soat”, “Atirgul” kabi o‘yin elementlari orqali bajarilganda bolada qiziqish oshadi va natija yaxshilanadi. Masalan, “Soat” mashqida bola tilini bir chap tomonga, bir o‘ng tomonga harakatlantiradi, bu esa til mushaklari mustahkamlanishiga yordam beradi. “Non pishiruvchi” mashqi orqali tilning kengayishi, “Ot poygasi” mashqi orqali til uchining titrashi mashq qilinadi. Bu bosqich ovoz hosil qilishdan avval artikulyatsiya organlarining harakatchanligini ta‘minlaydi va tovushlarni aniq talaffuz qilish uchun poydevor yaratadi.

Talaffuz mashqlarining yana bir muhim qismi nutqiy nafasni to‘g‘ri tashkil etishdan iborat. Nutqiy nafas fiziologik nafasdan farq qilib, chuqur nafas olish va asta-sekin, boshqarilgan nafas chiqarishga asoslanadi. Bolalarda ko‘pincha tez nafas olish, nutq paytida nafasning yetarli bo‘lmasligi kuzatiladi. Shu sababli “Sham yonayapti”, “Qog‘oz parrakni uchirish”, “Sovuqlarni tarqatish”, “Kema suzmoqda” kabi mashqlar orqali bolalarda nafasni boshqarish ko‘nikmasi hosil qilinadi. Nafas mashqlari asta-sekin ovoz chiqarish bilan bog‘lanib boradi va “a-a-a”, “uuuu”, “iiii” kabi cho‘zma ovozlar yordamida to‘g‘ri resonansni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ovoz ustida ishlash mashqlari bolalarning fonatsion apparati faoliyatini yaxshilashga yo‘naltiriladi. Tovush chiqarish mashqlari asta-sekin kuchaytiriladi, bolaga ovozni juda baland yoki juda past emas, balki me‘yorida chiqarish o‘rgatiladi. Ovoz tebranishi rezonatorlar orqali shakllanishi uchun “g‘ing‘illash”, “mumtoz qo‘shiq”, “tepalikdagi

cho‘pon” kabi o‘yin mashqlari qo‘llanadi. Ovoz uzluksizligi va barqarorligi rivojlantirilgach, tovushlarni alohida talaffuz qilish bosqichiga o‘tiladi.

Tovush ustida ishlash jarayoni logopedik tuzatishning eng mas’uliyatli bosqichidir. Avvalo tovush og‘zaki ko‘rsatma, artikulyatsion namuna, mexanik yordam (til depressori yoki shpatel yordamida), vizual yordam (oyna, monitor, kartochka) orqali to‘g‘ri ishlab chiqiladi. Masalan, “R” tovushi uchun til uchining tebranishiga erishish, “S” tovushi uchun tishlar orasidagi havo oqimini to‘g‘ri yo‘naltirish ishlanadi. Tovush mustahkamlangach, bo‘g‘inlarda “ra-re-ri”, “sa-so-su”, so‘zlarda “raqam, randa, sariq, supurgi”, so‘ng gaplarda va bog‘lanishli nutqda qo‘llashga o‘tiladi. Har bir mashq asta-sekin qiyinlashtiriladi. Bolaga avval “engil bo‘g‘inlar”, so‘ng “qiyin bo‘g‘inlar”, keyin murakkab strukturalardagi so‘zlar beriladi.

Fonematik eshituvni rivojlantirish – talaffuzni to‘g‘rilashning ajralmas qismidir. Bola tovushlarni farqlay olmasa, ular talaffuzda ham o‘z aksini topmaydi. Shu bois “tovushni tanlash”, “tovushning o‘rnini aniqlash”, “teskari bog‘in yasash”, “bir xil va turli tovushlarni ajratish” mashqlari bajariladi. Masalan, tarbiyachi “sa - sha - za” deb aytadi, bola qaysi tovush boshqacha ekanini topadi. Tovushni eshitish orqali aniqlash qobiliyati to‘g‘ri talaffuzga katta zamin yaratadi.

Talaffuz mashqlari jarayoni faqat logopedik kabinetda emas, balki guruh mashg‘ulotlari, erkin o‘yin jarayonlari, ertak aytish, qo‘shiq kuylash, she‘r yodlashda ham qo‘llanganda mustahkamlanadi. Tarbiyachi bolaning har bir to‘g‘ri talaffuzi uchun ijobiy rag‘bat beradi, noto‘g‘ri talaffuzda esa muloyim tuzatish va takrorlash orqali o‘rgatadi. Mashg‘ulotlar yoshga mos, qiziqarli, dinamik bo‘lishi zarur. Ko‘rgazmalilik – rasm, predmet, video namunalar – nutqni osonlashtiradi. Tovushlar o‘zlashtirilgach, ular kundalik nutqqa qo‘shilib borishi uchun bola bilan muloqot vaqtida tabiiy mashqlar – savollar berish, buyumlarni nomlash, harakatli o‘yinlarda so‘z aytish – amalga oshiriladi.

Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan talaffuz ustida ishlash individual yondashuvni talab qiladi. Har bir bolaning nuqson turi, darajasi, yosh xususiyatlari, eshitish va umumiy rivojlanish darajasi inobatga olinadi. Muntazam mashg‘ulotlar, uy sharoitida

ota-onaning ko‘magi, tarbiyachi va logopedning hamkorlikda ishlashi natijaning tez va barqaror bo‘lishini ta‘minlaydi. Bola o‘z nutqidagi o‘zgarishlarni sezgan sari o‘ziga ishonchi ortadi, ijtimoiylashuv jarayonida faollashadi, emotsional holati barqarorlashadi. Shu bois talaffuz mashqlari maktabgacha yoshdagi har bir nutq nuqsonli bola uchun muhim korreksion ahamiyatga egadir.

Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan talaffuz ustida ishlash nafaqat logopedik tuzatishning texnik jarayoni, balki bolaning psixologik holati, emotsional rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va kommunikativ ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan kompleks pedagogik faoliyatdir. Bu jarayon bolalarning nutqiy rivojlanishidagi yetishmovchilik ko‘pincha boshqa funksiyalar – mayda va yirik motorika, eshitish diqqatining sustligi, umumiy aqliy rivojlanish sur‘ati – bilan bog‘liq ekanligini hisobga olgan holda tashkil qilinadi. Shu sababli talaffuzni to‘g‘rilash mashqlari ko‘pincha o‘yin faoliyati, musiqiy ritm mashqlari, harakatli o‘yinlar, qo‘l motorikasini rivojlantiruvchi topshiriqlar bilan integratsiya qilinadi.

Talaffuzning noto‘g‘ri bo‘lishi bolalarda ijtimoiy o‘zaro aloqalardan chetlashish, o‘ziga ishonchsizlik, ko‘pchilikda gapirishdan qo‘rqish, tengdoshlari bilan muloqotga kirishishda sustlik kabi psixologik muammolarni yuzaga keltiradi. Shu sababli mashg‘ulot jarayonida pedagogning yumshoqligi, qo‘llab-quvvatlovchi munosabati, rag‘batlantirishning to‘g‘ri shakllari juda muhim. Bola o‘zidagi nutq nuqsonini sezmasa, unga qo‘rqinch yoki bosim berilmasligi, barcha mashqlar qiziqarli, tabiiy, o‘yin shaklida taklif qilinishi lozim. Masalan, har bir tovush mashqi ertak qahramoniga, o‘yinchoq personajiga bog‘lab bajarilsa, bola o‘zida nuqson borligini emas, balki qiziqarli topshiriq bajarayotganini his qiladi.

Nutq buzilishlarini bartaraf etishda har bir tovushning fiziologik mexanizmini bolaga sodda usulda tushuntirish samarali bo‘ladi. Masalan, “S” tovushida havo tishlar orasidan o‘tishi, “Sh” tovushida lablar biroz oldinga cho‘zilishi, “L” tovushida til uchi yuqori tishlarga tegishi kabi ko‘rsatmalar orqali bola o‘z artikulyatsiya organlarini boshqarishni o‘rganadi. Ba‘zan bola o‘z holatini tushunmaydi, shu sababli oyna bilan ishlash juda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bola o‘z lab, til va jag‘ harakatlarini

ko‘rib, tarbiyachi namunasini aynan takrorlay boshlaydi. Bu metod “ko‘rgazmali-qiyosiy” metod deb yuritiladi va maktabgacha ta’lim yoshida juda samarali hisoblanadi.

Talaffuz ustida ishlash jarayonida fonematik eshituvni rivojlantirish alohida o‘rin tutadi. Chunki ko‘plab talaffuz nuqsonlari tovushlarni farqlay olmaslik yoki ularni eshitish bosqichida chalkashtirib yuborish bilan bog‘liq bo‘ladi. Pedagog tovushlarni ajratish mashqlarini turli uslubda taklif qilishi mumkin: “qaysi tovushni eshitding?”, “tovush qayerda turibdi – boshida, o‘rtasida yoki oxirida?”, “ikki so‘zni aytaman – farqi nimada?”, “tovushni tut”, “tovushni top” o‘yinlari orqali. Shu orqali bola akustik jihatdan yaqin tovushlarni (masalan, S–Sh, R–L, B–P, K–G) farqlashni o‘rganadi. Fonematik eshituv rivojlangach, bola tovushni nafaqat eshitadi, balki talaffuzda ham to‘g‘ri qo‘llay boshlaydi.

Mashg‘ulotlarning yana bir yuqori samarali qismi – ritmik nutq mashqlari. Ritm va nutq o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. Shu sababli qo‘shiqlar, ritmik she‘rlar, “qadam tashlab aytish”, musiqa fonida talaffuz mashqlari, qo‘l qoqish yoki stoltaqillatish bilan birga bo‘g‘in aytish bolalarning nutqining ravanligi va ohangdorligini yaxshilaydi. Ayniqsa, dizatriya yoki rinolaliyali bolalarda ritm mashqlari katta samara beradi, chunki ritm nerv tizimini tartibga soladi, nafas va ovoz chiqarish jarayonini sinkronlashtiradi.

Nutqni rivojlantirish jarayonida qo‘l motorikasini rivojlantirish ham muhim. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, qo‘l barmoqlarining mayda motorikasi va nutq rivoji o‘rtasida bevosita aloqa mavjud. Shu bois plastilin, loy, mozaika, konstruktorlar bilan ishlash, ipga tugma terish, qog‘ozni bukish, kesish, chizish kabi mashqlar talaffuzni to‘g‘rilash jarayonini tezlashtiradi. Barmoqlar faoliyatidagi o‘sish nutq markazlari faoliyati bilan parallel rivojlanish hosil qiladi.

Talaffuz mashqlari tugallangach, oddiy gaplar tuzish, hikoya qilish, ertakni qayta aytib berish, tasvir asosida gapirish kabi topshiriqlar orqali tovushlar mustahkamlanadi. Bu jarayonda bolaga ortiqcha tuzatish bermasdan, tabiiy nutq oqimiga yaqin bo‘lgan sharoit yaratish muhim. Agar bola noto‘g‘ri aytsa, tarbiyachi

to'g'ri shaklni yumshoq takrorlaydi va bolaga qayta aytish uchun imkon beradi. Bu usul "model asosida tuzatish" deb ataladi.

Bola nutqini xalq og'zaki ijodi, ertaklar, tez aytishlar, she'rlar orqali boyitish ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, tez aytishlar tovushlarni aniq talaffuz qilishni tezlashtiradi. Misol: "Shosha-pisha shoshgan shoir shivir-shivir she'r o'qidi" kabi tez aytishlar S, Sh tovushlarini mustahkamlaydi.

Nutqida nuqsoni bor bolalar bilan ishlashda davomiylik, izchillik va tizimlilik juda muhim tamoyillardir. Mashqlar bir kun bajarilib, keyin to'xtab qolmasligi, balki muntazam ravishda takrorlab borilishi kerak. Ota-onalar ham uy sharoitida o'sha mashqlarni davom ettirishi lozim. Logoped-tarbiyachi-ota-ona uchligi boladagi natijani sezilarli oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova M., Hasanboyeva O. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. Toshkent: "Fan", 2020. – 95–164-betlar.
2. Malova R. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 42–108-betlar.
3. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech. Moskva: Pedagogika, 2018. – 37–112-betlar.
4. Smirnova E. Psixologiya rechevogo razvitiya detey. Moskva: Vlados, 2017. – 50–89-betlar.
5. Jalilova D. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish. Toshkent: "Ilm ziyo", 2021. – 18–75-betlar.